

Renata Jasnos

Deuteronomium jako „księga” w kontekście kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu

Tak zasadnicze umieszczenie Deuteronomium w kontekście kulturowym Starożytnego Bliskiego Wschodu stanowi największą wartość recenzowanej rozprawy [...]. Jest to dzieło, które wnosi nowe wartości poznawcze, w takim stopniu absolutnie nieobecne w polskiej literaturze biblijnej, nie tylko w odniesieniu do Deuteronomium [...].

Recenzent pragnie szczególnie zwrócić uwagę na wprowadzenie i zastosowanie metody, która została określona jako [nowa] Kompositionsgeschichte. [...] Jest to dzieło dojrzałe, doskonale opracowane i wnoszące rzeczywiście nowe elementy do arsenału wiedzy biblijnej ujętej na szerokim tle wiedzy kulturoznawczej w odniesieniu do Starożytnego Bliskiego Wschodu.

Ks. prof. dr hab. Tomasz Bolesław Jelonek, biblista
Wydział Nauk Społecznych
Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

Deuteronomium przedstawione jest tu jako pismo w wielu sensach znaczeń. [...] Szczegółowo omówione zostaje zagadnienie przekazu oralnego i piśmiennego, z uwzględnieniem dynamiki procesu. [...] Inspirujące są tu odwołania do „modelu Gilgamesza”, unikalnego procesu kształtowania się starożytnego, klasycznego dzieła. [...]

Monografia Renaty Jasnos jest specjalistyczną, prezentującą wysoki poziom naukowy pracą z zakresu bibliistyki i teologii. Ale może stać się inspirującą i niezwykle pożyteczną lekturą także dla kulturoznawców, językoznawców, literaturoznawców, religioznawców czy filozofów.

Prof. dr hab. Marta Kudelska
Katedra Porównawczych Studiów Cywilizacji
Wydział Filozoficzny
Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie

Deuteronomium jako „księga”
w kontekście kultury piśmienniczej
starożytnego Bliskiego Wschodu

HUMANITAS
STUDIA KULTUROZNAWCZE

HUMANITAS
STUDIA KULTUROZNAWCZE

ISBN 978-83-7614-047-6 (Ignatianum)

ISBN 978-83-7767-010-1 (WAM)

© Akademia Ignatianum, 2011
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2009-2010.

Redakcja
Ewa Zmuda

Projekt okładki i stron tytułowych
Lesław Sławiński – PHOTO DESIGN

978-83-7614-047-6 (Ignatianum)

978-83-7767-010-1 (WAM)

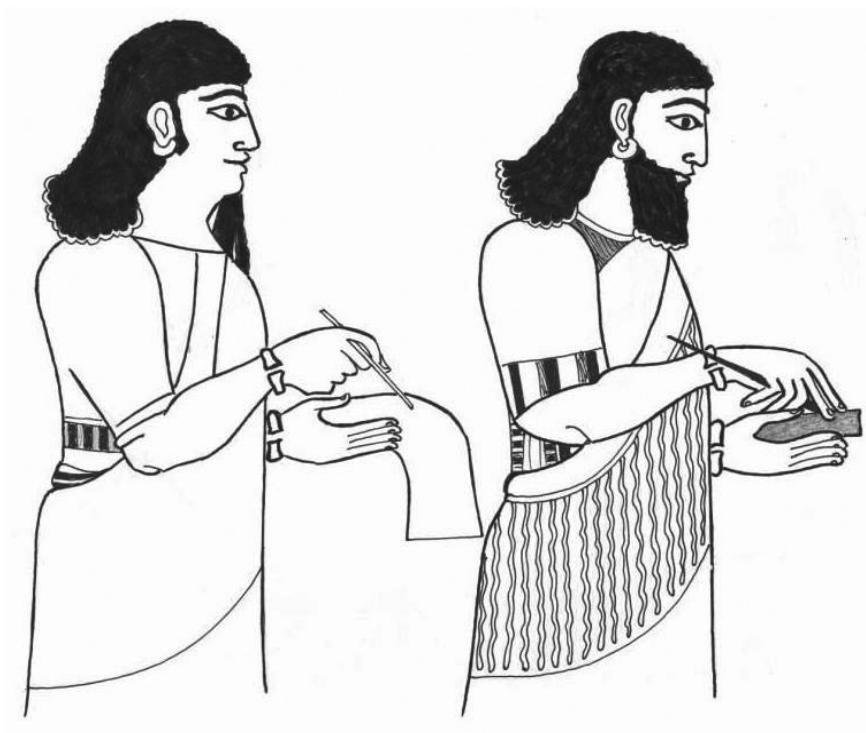
WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 43 03 210
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA INTERNETOWA
tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
faks 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Drukarnia Kand K • Kraków

*Dedykuję moim bliskim,
Mamie, Bratu, Andrzejowi
oraz mojemu Mistrzowi, który uczył mnie zgłębiać tajemnice Biblii
Ks. Prof. dr. hab. Tadeuszowi Brzegowemu w 70. rocznicę urodzin*

Fragment fresku z Til Barsib (VIII w. przed Chr.) –
obrazujący łączność dwóch kultur pisarskich
obrys i rekonstrukcja R. Jasnos

Spis treści

Wstęp	15
-------------	----

CZĘŚĆ I: WYBRANE ZAGADNIENIA KULTURY PIŚMIENNEJ NA STAROŻYTNYM BLISKIM WSCHODZIE ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM IZRAELA I JUDY

1. Wprowadzenie – początki pisma i kultury piśmiennej	27
2. Izrael i Juda – początki i rozwój kultury piśmiennej	37
2.1. Dzieje pisma na obszarze Izraela i Judy	37
2.1.1. Pismo klinowe w Kanaanie	38
2.1.2. Palestyna po okresie wieków ciemnych	41
2.1.3. Próby prowadzące do alfabetu	42
Alfabet klinowy	43
Pismo proto-kananejskie i jego pochodne	44
2.1.4. Pismo hebrajskie	46
Świadcstwa archeologiczne	46
Problem dywersyfikacji zapisu	47
2.1.5. Zakres piśmienności na terenach biblijnego Izraela i Judy	49
XII-IX w.	49
VIII–VI w.	52
2.1.6. Uwarunkowania rozwoju piśmienności w Izraelu i Judzie	55
Kulturowe	55
Ekonomiczno-administracyjne	57
Społeczno-polityczne	58
2.1.7. Piśmienność w świadectwach biblijnych – kwestia historyczna	58
2.1.8. Sytuacja językowa i piśmienna w okresie perskim	60
2.2. Kultura piśmienna Izraela i Judy	63
2.2.1. Miejsca – archiwa	63
2.2.2. Osoby – pisarze	67
Dane archeologiczne	67
Dane biblijne	69
Tytuły i imiona pisarzy w Biblii	71
Funkcje pisarskie	72
Umiejętności literackie – poziom wykształcenia	76
Rody pisarskie okresu przedwygnaniowego	78
Relacje pisarzy dworskich z świątynią	81
2.2.3. Pytanie o edukację	83
3. Kontekst kulturowy funkcjonowania zapisów na SBW – wybrane aspekty	93
3.1. Funkcje tekstów	93

3.2. Starożytna idea pisania i zapisów	97
3.2.1. Niezwykła moc pisma	97
3.2.2. Bogowie, mity, idee – Mezopotamia	98
Początek pisma	98
Nisaba	99
Nabu	101
Tabliczka Przeznaczeń	102
Ninurta	105
Księgi niebiańskie, rejestry bogów	107
Podsumowanie	108
Biblijne echa kultu Nabu	109
3.2.3. Bogowie, mity, idee – Egipt	110
Thot	110
Szeszat	111
Zapisy i magia	112
Konkluzja	113
3.3. Pismo w służbie przekazu treści niezwykłych – wiedzy sekretnej i listów bogów	115
3.4. Koncepcja autorstwa i/czy „autorytetu” tekstu	119
3.5. Między powielaniem a inwencją	125
3.6. Między inwencją a kanonizacją	132
4. Pytanie o oddziaływania międzykulturowe	135
4.1. Zjawisko wpływów kulturowych i jego ocena	135
4.2. Ugarit pośrednikiem i świadkiem wpływów kulturowych	137
4.3. Wpływy nie tylko literackie. Przerwanie, kontynuacja, adaptacja	140
4.4. Pytanie o postępowanie badawcze	143

CZĘŚĆ II: DEUTERONOMIUM JAKO *SĔFER*

1. Terminologia związana z kulturą piśmienną w Deuteronomium	149
1.1. Podstawowe terminy dotyczące pisania	149
1.1.1. <i>Sēfer</i> – pismo, list, piśmienny dokument	149
1.1.2. <i>Kātab</i> – pisać	152
1.2. Inne terminy związane z pisanem	157
1.2.1. <i>Šōtēr</i> – pisarz, zwierchnik	157
1.2.2. <i>Sēfer k^rritut</i> – list rozwodowy	159
1.3. Terminy pośrednio związane z pisanem	160
1.3.1. Różne terminy rzadziej występujące	160
1.3.2. Słowo – <i>dābār, dāberet, ʾēmer, ʾimrāh</i>	161
1.3.3. <i>Tôrāh</i> – nauka-prawo	167
2. Wybrane zagadnienia kultury piśmiennej w Deuteronomium	171
2.1. Aspekt materialny pisma – materiały i narzędzia pisarskie	171
2.2. Aspekt personalny – kto pisze	176
2.3. Rodzaje zapisów oraz ich funkcje i czynności z nimi związane	181
2.4. Deuteronomium jako pismo	187
2.4.1. Co zawiera <i>sēfer ha-tôrāh</i> ?	188
2.4.2. Treści przymierza <i>b^rrit</i>	191
2.4.3. Czym są <i>ha-d^ebārīm</i> ?	192

2.4.4. Relacja między Księgą Powtórzonego Prawa a „Księgą” <i>tory</i>	193
2.4.5. Funkcje i cele „Księgi” <i>tory</i> w Deuteronomium	196
2.4.6. Relacje między „Księgą” <i>tory</i> i kamiennymi tablicami w przekazie Deuteronomium	201
Synopsa narracji o powstawaniu tablic	202
Rozwój tradycji	205
Połączenie przekazów („redakcja”)	208
Odmienne funkcja tablic i „Księgi” <i>tory</i>	209
2.4.7. „Księga” <i>tory</i> i kamienne tablice w Księdze Wyjścia	211
3. „Księga” <i>tory</i> w pozostałych tradycjach Biblii hebrajskiej	219
3.1. Księga Jozuego	219
3.2. Księgi Królewskie i Księgi Kronik	221
3.3. Księga Ezdrasza i Księga Nehemiasza	230
3.4. Księgi prorockie	232
3.5. Konkluzja	237
4. Struktura Księgi Powtórzonego Prawa a proces kształtowania tekstu	239
4.1. Kodeks	240
4.2. Traktat	240
4.3. Mowy	241
4.4. Struktura złożona	243
4.5. Analiza terminologii w odniesieniu do struktury	246
4.6. Konkluzja	253

CZĘŚĆ III: DEUTERONOMIUM JAKO UCZESTNIK W KULTURZE

1. Oralność i piśmienność w Deuteronomium	257
1.1. Retoryka tekstu literackiego a oralność pierwotna	259
1.2. Cechy przekazu oralnego w literaturze	260
1.2.1. Powtórzenia	260
1.2.2. Styl formułatywny	261
1.2.3. Performance	266
1.2.4. Prawo – oralnie	268
1.3. Próba oceny oralności Deuteronomium	269
1.4. Dynamika oralno-piśmienna Deuteronomium	270
1.5. Przekaz piśmienny i implikacje piśmienności	275
2. Objawiona mądrość i wiedza nie-ukryta w deuteronomicznym zapisie	281
2.1. Objawienie i zapis – Bóg Pisarz na Horebie i piszący Mojżesz	282
2.2. Wiedza sekretna i mądrość	285
2.3. Mojżesz prorok, pisarz i mędrzec <i>apkallū</i>	292
2.4. Konkluzja	296
3. Prawo zapisane, jego cel i funkcje	299
3.1. Prawo króla i <i>sefer ha-tora</i>	299
3.1.1. Deuteronomiczne prawo króla i bliskowschodnia koncepcja władzy	299
3.1.2. Rola króla wobec prawa	304
3.2. Prawo i zbiory prawne w zapisie	309
3.2.1. Koncepcja prawa	309

3.2.2. Czym był „kodeks”?	311
3.2.3. Biblijne zbiory prawne.	319
3.3. Dwie kamienne tablice i Dziesięć Słów <i>Jhwh</i> .	322
3.3.1. Dlaczego w skrzyni?	322
3.3.2. Dlaczego dwie?	324
3.4. Kamienie limityczne, inskrypcje traktatów i prawo kraju.	329
3.5. Konkluzja.	335
4. Przyczynki do analizy procesu kształtowania Deuteronomium jako kompozycji piśmiennej – nowa <i>Kompositionsgeschichte</i>	337
4.1. Elementy warsztatu literackiego a proces kształtowania tekstu	338
4.2. Zbiór prawny jako zaczyn kształtowania piśmiennej kompozycji Deuteronomium.	347
4.3. „Model <i>Gilgamesza</i> ” rozwoju tekstu.	354
4.3.1. Charakterystyka eposu <i>Gilgamesz</i> , świadectwa tekstu, etapy rozwoju.	355
4.3.2. Deuteronomium a <i>Gilgamesz</i> .	361
4.4. Wprowadzenie do nowej <i>Kompositionsgeschichte</i>	363
4.5. Próba wstępnej konfrontacji z wybranymi teoriami	368
4.5.1. Złożoność przekazu	368
4.5.2. Przykład negatywnej weryfikacji hipotezy	370
4.5.3. „Redakcje” i „edycje”	372
5. Teologia Pisma i pisanie w Deuteronomium – synteza	377
5.1. Słowa mówione i pisane	377
5.2. Bóg jako Pisarz	380
5.3. Pośrednicy Objawienia w tradycji Deuteronomium	383
5.4. Autorytet tekstu i znaczenie zapisu	388
5.4.1. Autorytet osoby i jej słów	388
5.4.2. Powaga i znaczenie zapisu.	390
Dokument przymierza	390
Zapis prawa	392
Zapisana wiedza – nauka	394
5.5. Podsumowanie.	398
Zakończenie.	399
Summary	411
Spis tabel	420
Spis skrótów.	421
Bibliografia wybrana	427
Indeks rzeczowy.	463
Indeks odniesień biblijnych	467
Indeks wybranych świadectw piśmiennictwa	483
Indeks odniesień do pozabiblijnych tekstów starożytnych	484

Table of contents

Preface	15
---------------	----

PART I.

SELECTED ISSUES OF THE CULTURE OF WRITING WITHIN THE ANCIENT NEAR EAST – WITH PARTICULAR EMPHASIS ON ISRAEL AND JUDAH

1. Introduction – the origins of script and culture of literacy	27
2. Israel and Judah – the origins and development of culture of literacy	37
2.1. The history of script in the area of Israel and Judah	37
2.1.1. Cuneiform script in Canaan	38
2.1.2. Palestine after the dark ages	41
2.1.3. Attempts leading towards the creation of an alphabet	42
Cuneiform alphabet	43
Proto-Canaanite script	44
2.1.4. Hebrew Script	46
Archaeological evidence	46
Problems in the diversification of scripts	47
2.1.5. The extent of literacy within the areas of biblical Israel and Judah	49
12 th – 9 th century BC	49
8 th – 6 th century BC	52
2.1.6. Conditions for the development of literacy in Israel and Judah	55
Cultural	55
Economic and Administrative	57
Socio-political	58
2.1.7. Literacy in biblical evidence – a historical issue	58
2.1.8. Language and literacy during the Persian era	60
2.2. Writing culture of Israel and Judah	63
2.2.1. Places – the archives	63
2.2.2. People – writers	67
Archaeological Data	67
Biblical Data	69
Titles and names of writers in the Bible	71
Functions of writers	72
Literary skills – the level of education	76
Writers' Families in the era before exile	78
Relationships between court writers and the temple	81
2.2.3. Question about education	83
3. Cultural context of the functioning of records on the ancient Near East – selected aspects	93
3.1. Functions of the texts	93

3.2. Ancient idea of writing and records	97
3.2.1. The extraordinary power of writing	97
3.2.2. Gods, myths, ideas – Mesopotamia	98
The beginning of writing	98
Nisaba	99
Nabu	100
The Tablet of Destinies	102
Ninurta	105
Heavenly Books, records of gods	107
Summary	108
Biblical echoes of the worship of Nabu	109
3.2.3. Gods, myths, ideas – Egypt	110
Thot	110
Szeszat	111
Writing and magic	112
Conclusion	113
3.3. Writing in the service of the unusual – secretive knowledge and letters of gods	115
3.4. The concept of authorship and/or the “authority” of text	119
3.5. Between copying and invention	125
3.6. Between invention and canonisation	132
4. Question of intercultural influences	135
4.1. The phenomenon of cultural influences and its evaluation	135
4.2. Ugarit – intermediary and witness of cultural influences	137
4.3. Influences not only of a literary nature. Interruption, continuation, adaptation	140
4.4. Question relating to research procedure	143

PART II.

DEUTERONOMY AS *SĒFER*

1. Terminology related to the culture of writing in The Book of Deuteronomy	149
1.1. Basic terms related to writing	149
1.1.1. <i>Sēfer</i> – script, letter, written document	149
1.1.2. <i>Kātab</i> – to write	152
1.2. Other terms related to writing	157
1.2.1. <i>Šōtēr</i> – writer, supervisor	157
1.2.2. <i>Sēfer kʾrītut</i> – divorce letter	159
1.3. Terms indirectly related to writing	160
1.3.1. Various less common terms	160
1.3.2. The Word – <i>dābār</i> , <i>dāberet</i> , <i>ʿēmer</i> , <i>ʿimrāh</i>	161
1.3.3. <i>Tōrāh</i> – instruction-law	167
2. Selected literary and cultural issues within Deuteronomy	171
2.1. Material aspect of writing – tools and materials	171
2.2. Personal aspect – who writes	176
2.3. Types and functions of recording, activities related to them	181
2.4. Deuteronomy as a text	187
2.4.1. What does <i>sēfer ha-tōrāh</i> contain?	188

2.4.2. The contents of the covenant <i>b'rit</i>	191
2.4.3. What are the <i>ha-d'ebārīm</i> ?	192
2.4.4. The relationship between Deuteronomy and The 'Book' of <i>Torah</i>	193
2.4.5. Functions and objectives of The 'Book' of <i>Torah</i> in Deuteronomy.	196
2.4.6. Relations between The 'Book' of <i>Torah</i> and stone tablets in Deuteronomy	201
Synopsis of the narratives concerning the formation of tablets.	202
Development of the tradition	205
Merging of the accounts ('editing').	208
Different functions of the tables and The 'Book' of <i>Torah</i>	209
2.4.7. The 'Book' of <i>Torah</i> and stone tablets in The Book of Exodus	211
3. The 'Book' of <i>Torah</i> in other traditions of the Hebrew Bible	219
3.1. The Book of Joshua	219
3.2. The Books of Kings and The Books of Chronicles	221
3.3. The Book of Ezra and The Book of Nehemiah	230
3.4. The Books of the Prophets	232
3.5. Conclusion.	237
4. Structure of the Book of Deuteronomy and the process of shaping the text	239
4.1. Code	240
4.2. Treaty	240
4.3. Speech	241
4.4. Complex structure	243
4.5. Analysis of the terminology in relation to structure	246
4.6. Conclusion	253

PART III.

DEUTERONOMY AS A PARTICIPANT WITHIN THE CULTURE

1. Orality and literacy in Deuteronomy	257
1.1. Rhetoric of a literary text versus the primary orality	259
1.2. The features of oral communication in literature	260
1.2.1. Repetitions	260
1.2.2. Formulaic Style	261
1.2.3. Performance.	266
1.2.4. The Law – orally	268
1.3. An attempt to assess the orality of Deuteronomy	269
1.4. Oral and writing dynamics of Deuteronomy	270
1.5. Written transmission and implications of literacy	275
2. Wisdom revealed, and unhidden knowledge written down in Deuteronomy	281
2.1. The Revelation and its recording – God-Writer on Mount Horeb and Moses who writes	282
2.2. Secretive knowledge and wisdom	285
2.3. Moses – prophet, writer and sage <i>apkallū</i>	292
2.4. Conclusion	296
3. Recorded law, its purpose and functions	299
3.1. The law of the king and <i>sefer ha-tora</i>	299

3.1.1. Deuteronomic law of the king and the Near Eastern concept of power .	299
3.1.2. Role of the king before the law	304
3.2. Law and written legal collections	309
3.2.1. The concept of law	309
3.2.2. What was the ‘code’?	311
3.2.3. Biblical legal collections	319
3.3. Two tablets and Ten Words <i>Yhwh</i>	322
3.3.1. Why in a chest?	322
3.3.2. Why two?	324
3.4. Boundary stones, inscription of treaties and the law of the country	329
3.5. Conclusion	335
4. Contributions to the analysis of the process of the shaping of Deuteronomy as a written composition – a new <i>Kompositionsgeschichte</i>	337
4.1. Elements of literary interventions and the process of shaping text	338
4.2. A collection of laws as a nucleus in the shaping of the literary composition of Deuteronomy.	347
4.3. ‘Model of <i>Gilgamesh</i> ’ of the development of the text	354
4.3.1. Characteristics of the <i>Gilgamesh</i> epic, evidence from the text, stages of development.	355
4.3.2. Deuteronomy versus <i>Gilgamesh</i>	361
4.4. Introduction to the new <i>Kompositionsgeschichte</i>	363
4.5. An attempt at a preliminary confrontation with selected theories	368
4.5.1. Complexity of the tekst	368
4.5.2. An example of a negative verification of the hypothesis.	370
4.5.3. ‘Redactions’ and ‘editions’	372
5. Theology of the Scripture and writing in Deuteronomy – a synthesis.	377
5.1. Spoken and written words	377
5.2. God as Writer	380
5.3. Intermediaries of the Revelation in the tradition of Deuteronomy.	383
5.4. The authority of the text and the importance of recording	388
5.4.1. The authority of the person and their words	388
5.4.2. Solemnity and importance of recording	390
Document of the Covenant	390
Written Law	392
Written Knowledge – Instruction	394
5.5. Summary	398
Conclusion	399
Summary in English.	411
List of Tables	420
List of abbreviations	421
Selected bibliography.	427
Subject index	463
Index of biblical references	467
Index of selected evidence of literacy	483
Index of references to extra-biblical ancient texts	484

Wstęp

Zgłębiając historię początków pisma na starożytnym Bliskim Wschodzie i specyfikę kultury piśmiennej, trzeba skonfrontować się ze znaczącymi dla nich zjawiskami. Jako pierwsze z nich należy wskazać fenomen geograficznego kontekstu powstania alfabetu. Początki zapisu alfabetycznego ukształtowały się nie w piśmiennym Egipcie (hieroglify) ani Mezopotamii (kliny), w dwóch rozwiniętych kulturowo „światach” – kolebkach najstarszych cywilizacji, ale na terenach „pomiędzy”. Najstarsze świadectwa początków zapisu alfabetycznego, określone jako świadectwa pisma protosynajskiego i protokananejskiego wskazują wymownie na tereny bliskie ziemiom „biblijnym”. Warto podkreślić zasięg przełomu, który nastąpił tu wraz z użyciem zapisu alfabetycznego. Jak zauważa Frank Moore Cross, zanim powstał alfabet, w śródziemnomorskim i orientalnym świecie istniały już złożone systemy pisma, każdy – jak się wydaje – niezależny od innych¹, tymczasem alfabet powstał tylko raz, tylko jeden; i ten jeden alfabet dał zarazem początek wszystkim alfabetom².

Jako drugi chce poruszyć fenomen „oralności pisma” – istotny dla rozumienia starożytnych pism. Zapis, tekst, począwszy od początków pisma, poprzez dalsze etapy rozwoju, świadczy nie tylko o piśmienności, ale paradoksalnie – także o oralności, bowiem przejście w kulturze nie miało charakteru przełomu, ale trwającego dłużej procesu. Wystarczy uświadomić sobie, że w starożytnym „piśmiennym” społeczeństwie pisało kilka procent ludzi. Oralność (tzw. pierwotna) nie tylko długo jeszcze towarzyszyła

¹ Jednak niektórzy uważają, że te systemy nie powstawały bez kontaktów między poszczególnymi z nich; por. B.P. POWELL, *Writing. Theory and History of the Technology of Civilization*, Malden, MA – Oxford 2009, s. 4.

² F.M. Cross wylicza następujące systemy zapisu przedalfabetycznego: sumeryjski (kliny), egipski (hieroglify), protoelamicki, protoindyjski, kreteński (p. linearne A i B), hetycki (tzw. hieroglify hetyckie) oraz chiński; por. F.M. CROSS, *The Invention and Development of the Alphabet*, w: W.M. SENNER, *The Origins of writing*, Lincoln, NE 1989, s. 77.

piśmienności, ale piśmienność służyła najpierw oralności! Pisząc o odmiennej dynamice kultur oralnej i piśmiennej, Grzegorz Godlewski wskazuje na sposoby wpływu słowa, w zależności od tego, czy oddziałuje ono jako wypowiedane – w ramach kultury oralnej, czy jako pisane – funkcjonujące w kulturze piśmiennej. „Słowo żywe i pismo, [...], nie tylko są odrębnymi formami komunikacji, powołującymi do życia swoiste zachowania i praktyki komunikacyjne, ale również wytwarzają właściwe sobie role i instytucje kulturowe, więcej, modelują same podstawy kultury: poczynając od kulturowo warunkowanych zasad percepcji, poznania i myślenia, poprzez wzory relacji i więzi międzyludzkich, po zasady organizacji życia zbiorowego”³. Zatem, badając kulturę piśmienną w starożytności, nie można pominąć jej elementów oralnych bez niebezpieczeństwa zniekształcenia obrazu tej kultury.

Jest jeszcze jedna interesująca kwestia, nieco innego typu, związana z literaturą biblijną, na którą chcę wskazać. Świat nauki posiada całkiem zasobne już zbiory dokumentów i literatury pisma klinowego (choć wciąż jest to tylko nieduża część tego, co skrywają telle i piaski). Tymczasem z pierwszej połowy I tysiąclecia pozostało niewiele tekstów zapisanych pismem alfabetycznym. Przetrwały pojedyncze inskrypcje monumentalne (na kamiennych powierzchniach) albo krótkie zapisy na skorupach naczyń. A zatem czas po przełomie pozostaje w dużej mierze niepoznany. Wiadomo, że pisano, o czym świadczą odciski pieczęci ze sznurkami, jakie pozostały po pieczętowanych dokumentach. Ale papirus nie zachował się (najstarszy zachowany zbiór pochodzi z Qumran, a jego zwoje datuje się na okres od III w. przed Chr.). Coś jednak przetrwało, przetrwały te teksty, które podlegały nieustannej transmisji, poprzez proces kopiowania „przeniesione” przez przestrzeń wielu wieków. Do takich większych kompozycji, które rozdziły się stopniowo – począwszy od pierwszych wieków stosowania pisma alfabetycznego (w Palestynie od VIII w.) obok literatury greckiej, należy zbiór pism biblijnych. Ale nie oznacza to, że teksty te były przekazywane przez kopistów „biernie”. Proces przepisywania łączył się bowiem nierzadko z dalszymi pracami nad pisarską kompozycją, która w starożytnej kulturze piśmiennej nie powstawała jako jednorazowy akt zapisu.

Pierwsze wnioski wynikające z przedstawionych zjawisk prowadzą do konieczności zweryfikowania wyobrażeń na temat pisma i pisania w starożytności. Poznanie aspektów piśmiennej kultury oraz jej wczesnych dzie-

³ Por. G. GODLEWSKI, *Jack Goody, uczony w piśmie*, w: J. GOODY, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, Warszawa 2006, s. 12.

jów, tego, jak było postrzegane, rozumiane i w jakim kontekście praktykowane pismo, mogą zmienić spojrzenie na współczesną interpretację powstających wówczas pism.

Celem opracowania jest przedstawienie biblijnej idei „księgi” w aspekcie kulturowym i teologicznym. Problem badawczy można sprowadzić do pytania: jaka koncepcja dokumentu pisanego – „księgi” – została wyrażona w Deuteronomium. Ten problem sytuuje się w szerszym kontekście rozumienia „księgi” w tekstach biblijnych, a także w kontekście specyfiki starożytnego procesu literackiego opracowywania kompozycji piśmienniczej.

Praca stanowi próbę nowego podejścia do wybranej księgi biblijnej, którą jest Deuteronomium, w szerszej perspektywie kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu. Początki pisma, praktyki i zwyczaje związane z pisaniem, nauką pisania oraz tworzeniem dokumentów i dzieł o zróżnicowanym charakterze – a także rozumienie i rola „ksiąg” w życiu społecznym – będą stanowiły materiał porównawczy dla zrozumienia analogicznych (albo oryginalnych) koncepcji i idei zawartych w Biblii.

Podjęty temat wpisuje się w zagadnienie piśmiennictwa w starożytności, a zwłaszcza w zagadnienie rozwoju pisma i kultury piśmienniczej oraz jej wpływu na zjawiska społeczne i religijne. Ta problematyka zostanie podjęta w badaniach stanowiących próbę poszukiwania nowego podejścia do zagadnień biblijnych poprzez powiązanie ich z problematyką kulturoznawczą. Temat dotyczy kwestii kluczowej dla studiów biblijnych – rozumienia „księgi” w kręgu kulturowym, w którym żyli autorzy biblijni – a jednocześnie stanowi jeden z istotnych problemów antropologii kultury. W tę tematykę wpisuje się także kwestia początków pism/ksiąg biblijnych, która w ramach pracy jest podjęta w odniesieniu do Księgi Powtórzonego Prawa, ze względu na jej formę, treści i czas powstawania. Ta księga została wybrana z kilku powodów: ze względu na bogatą terminologię związaną z pisaniem i pismem („księgą”, dokumentem), a także ze względu na jej genezę, na długi proces rozwoju, oraz ze względu na możliwość uchwycenia za jej pośrednictwem procesu przechodzenia od oralności do piśmienności (w kontekście biblijnym). Początki tej księgi sytuuje się w okresie asyryjskim, a tworzenie jej zasadniczego zrębu przypada na czasy babilońskie oraz perskie. Nie można przy tym zapoznać wpływów kultury greckiej, jednak zasadnicza uwaga będzie skierowana na świat Bliskiego Wschodu. To właśnie w tym kręgu tworzyły się i dojrzewały te koncepcje, przesłanki i struktury rozumienia, które wpłynęły na kulturę, także tę piśmienniczą, starożytnego Izraela i Judy. Będą one poszukiwane w pismach starożytnego Bliskiego Wschodu (zwłaszcza Mezopotamii, Syrii i Egiptu) i zarazem

w samych tekstach biblijnych – przy czym jedno i drugie konfrontowane będą z wypracowaną dotąd wiedzą na temat starożytnej sztuki pisarskiej i kultury piśmienniczej. Poznanie tego kontekstu kulturowego posłuży również do zgłębienia biblijnego rozumienia świętości tekstu jako „pośrednika” w spotkaniu między człowiekiem a Bogiem.

W ramach procesu badawczego zastosowane zostaną dwa podejścia metodologiczne. Zasadniczym będzie metoda historyczno-krytyczna stosowana w biblistyce. Składać się na nią będą analiza słownictwa związanego z pisaniem i pismem oraz z kulturą piśmienniczą, elementy analizy zastosowanych form literackich oraz elementy egzegezy wybranych perykop biblijnych. Ponadto sporządzone zostaną również zestawienia synoptyczne, wykonana będzie analiza porównawcza tematów i tradycji dotyczących zapisów w Deuteronomium i Księdze Wyjścia. Równolegle zastosowane zostaną również elementy metod służących w badaniach kultury: poszukiwanie i analiza tematów i wątków, wzorów kulturowych, instytucji związanych z pisarstwem oraz wzajemnych relacji między nimi w ramach kultury. Zostanie ponadto zastosowana metoda porównawcza, zarówno sytuacji kulturowej, jak i tekstów starożytnych, stanowiąca rodzaj przejścia pomiędzy światem przekonań, koncepcji i wyobrażeń w krajach starożytnego Bliskiego Wschodu oraz w biblijnym Izraelu i Judzie.

Metoda porównywania tekstów biblijnych z tekstami z innych centrów kultury jest od dawna używana w biblistyce. Przyjęte podejście ma jednak nieco odmienny charakter. Nie jest porównaniem tylko na poziomie zawartości, treści dzieł literackich, ale odnosi się do kultury piśmienniczej, która stanowiła kontekst i środowisko dla powstania zarówno tekstów biblijnych, jak i innych tekstów starożytnych. Dotychczasowe analizy, czy to o charakterze synchronicznym, czy diachronicznym, skupiały na samym tekście biblijnym. Tymczasem w niniejszym opracowaniu istotnym elementem będzie odkrycie literackiego kontekstu powstawania, rozumienia i oddziaływania tekstu pisanego, czyli tego, co możemy nazwać „księgą”. Powiązanie interpretacji biblijnej z analizą kultury starożytnego Bliskiego Wschodu będzie miało zatem miejsce nie tyle na poziomie samych tylko treści, tematów i motywów literackich, ile na poziomie świata koncepcji wyobrażeń i przekonań, na poziomie znaczenia tekstu dla samej kultury – z jednej strony jest to kultura piśmiennicza, a z drugiej religijna, teologiczna.

Istotą analiz badawczych będzie odnalezienie struktur kulturowych i przesłanek teologicznych, na których opiera się koncepcja „księgi” zawarta w Deuteronomium, a także poznanie elementów warsztatu i procesu opracowywania kompozycji piśmiennej.

Poznanie, jak księga Deuteronomium była rozumiana przez pisarzy i odbiorców z czasu jej powstawania, pozwoli uchwycić, jak to rozumienie księgi wpłynęło na sposób przedstawienia zawartych w niej treści. Otwiera to nowy aspekt analiz biblijnych pism i wpływa na poszerzanie kontekstu interpretacyjnego Biblii.

Poznanie kultury piśmiennej i warsztatu literackiego ówczesnych pisarzy, a co za tym idzie – ich świadomości literackiej, stanowi niedozwony wymóg badawczy i klucz do zrozumienia koncepcji „księgi” zawartej w Deuteronomium. Dotychczas ten sposób podejścia nie został szczegółowo opracowany. Monografię blisko związaną z podjętym przeze mnie problemem, opartą na rozprawie doktorskiej, opublikował Jean-Pierre Sonnet, *The Book within the Book. Writing in Deuteronomy* (Biblical Interpretation Series 14), Leiden – New York – Koeln: Brill 1997 (por. E. Otto, *Mose der Schreiber. Zu „poetics,” und „genetics,” in der Deuteronomiumsanalyse anhand eines Buches von Jean-Pierre Sonnet*, ZAR 6(2000), s. 320-329). Autor reprezentuje podejście narracyjne, a jego metoda polega głównie na opracowaniu poszczególnych części strukturalnych Deuteronomium pod kątem treści dotyczących księgi i pisania. W krótkim końcowym ekskursie (s. 262-269) porusza kwestię widocznych wpływów pisarskiej tradycji na Księgę Powtórzonego Prawa. Kwestia roli pisarzy w powstawaniu Deuteronomium jest też wzmiankowana w innych opracowaniach dotyczących tej księgi, na przykład przez Moshe Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomic School*, Oxford: Clarendon 1972, s. 158-171 [The Scribal Role in the Crystallization of Deuteronomy], nigdzie jednak nie opracowano jej w szerszym kontekście. Wśród opracowań związanych pośrednio z warsztatem pisarskim, w odniesieniu do Deuteronomium, w ciągu ostatnich 30 lat ukazały się różne publikacje poświęcone retoryce Deuteronomium, jej cechom mądrościowym oraz jej kompozycji literackiej w powiązaniu z różnymi zagadnieniami gramatycznymi (mowa zależna, liczba pojedyncza i mnoga adresata itd.; por. bibliografia).

W ostatnich latach można zauważyć rosnące zainteresowanie Biblią w kontekście zagadnień z zakresu kultury pisarskiej i piśmiennych aspektów opracowania: K. van der Toorn, *Scribal Culture and the Making of the Hebrew Bible*, Cambridge – Massachusetts – London: Harvard Univ. Press 2007; W.M. Schniedewind, *How The Bible Became A Book. The Textualization of Ancient Israel*, New York – Cambridge Univ. Press 2004; D.M. Carr, *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*, Oxford Univ. Press 2005; J.N. Whisenant, *Writing, Literacy, and Textual Transmission. The Production of Literary Documents in Iron Age*

Judah and the Composition of the Hebrew Bible, University of Michigan 2008, http://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/2027.42/58435/1/jfletcha_1.pdf (dostęp 15.03.2010), (por. także J. Van Seters, *The Edited Bible. The Curious History of the „Editor” in Biblical Criticism*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2006).

Dekadę wcześniej zainteresowanie biblistów skupiało się na kwestiach edukacji i szkół pisarskich, które wiążą się z zagadnieniami kultury piśmiennej. W tym czasie powstała również praca z zakresu oralności i piśmienności w odniesieniu do Biblii: S. Niditch, *Oral World and Written Word. Ancient Israelite Literature*, Louisville, KY: J. Knox Press 1996; P.R. Davies, *Scribes and Schools. The Canonization of the Hebrew Scripture* (Library of Ancient Israel), Louisville, KY: J. Knox Press 1998; J.L. Crenshaw, *Education in Ancient Israel. Across the Deadening Silence*, New York: Doubleday 1998; D.W. Jamieson-Drake, *Scribes and Schools in Monarchic Judah. A Socio-Archaeological Approach* (JSOTSuppl. 109), Sheffield: JSOT Press 1991; E.W. Heaton, *The School Tradition of the Old Testament*, Oxford Univ. Press 1994 (por. klasyczna praca: A. Lemaire, *Les écoles et la formation de la Bible dans l'ancien Israël* [OBO 39], Fribourg, Suisse: Editions Universitaires – Goettingen: Vandenhoeck und Ruprecht 1981).

Obok monografii trzeba wskazać kilka ważniejszych artykułów: E. Bosshard-Nepustil, *Der schreibende Gott am Sinai*, BZ 54(2010), s. 1-19; G. Fischer, *Il libro di Geremia, specchio della cultura scritta e letta in Israele*, RivB 56(2008), s. 417; E. Otto, *Die Tora als Buch. Ein Schluessel zum Schriftverstaendnis der Hebraeischen Bibel*, ZAR 13(2007), s. 284-303; M. Leuchter (ed.), *Scribes Before and After 587 BCA. A Conversation*, JHS 7(2007), art. 10, www.jhsonline.org (dostęp: 25.02.2009); J. Schaper, *Tora als Text im Deuteronomium*, w: L. Morenz, S. Schorch (ed.), *Was ist ein Text? Alttestamentliche, aegyptologische und altorientalistische Perspektiven*, Berlin 2007, s. 49-63; E.W. Conrad, *Heard but not Seen. The Representation of ‘Books’ in the Old Testament*, JSOT 54(1992), s. 45-59.

Nie będę przywoływać szerszych ujęć dotyczących kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu, czy to monografii, czy licznych artykułów. Warto natomiast wskazać na Neo-Assyrian Text Corpus Project, poświęcony dziedzictwu kulturowemu starożytnej Asyrii i Babilonii i jego wpływom na inne kultury (np. antyczną, biblijną). W ramach projektu od 1986 roku podjęte zostały kompleksowe inicjatywy gromadzenia niepublikowanych i publikowanych tekstów z okresu neoasyryjskiego, dla celów naukowych opracowań. Między innymi opracowywane są elektroniczne bazy tekstów neo-asyryjskich w kilku seriach, ukazują się także publikacje

w seriach naukowych: State Archives of Assyria (SAA); State Archives of Assyria Studies (SAAS); State Archives of Assyria Bulletin (SAAB) i inne. Najistotniejszą dla mojego opracowania publikacją z tego obszaru jest książka Alana Lenzi, *Secrecy and the Gods. Secret Knowledge in Ancient Mesopotamia and Biblical Israel* (SAAS XIX), Helsinki 2008.

W zakresie tekstów źródłowych w przekładzie (zob. bibliografia) warto zwrócić szczególną uwagę na trzytomowe opracowanie pod red. Williama W. Hallo i K. Lawsons Youngera, *The Context of Scripture*. Vol. 1. *Canonical Compositions from the Biblical World*, Leiden: Brill 1997; Vol. 2. *Monumental Inscriptions from the Biblical World*, Leiden: Brill 2000; Vol. 3. *Archival Documents from the Biblical World*, Leiden: Brill 2002. Trzy tomy zawierają wiele tekstów, których nie zawierał ANET (także treść krótkich zapisów będących najstarszymi świadectwami piśmiennymi z Syro-Palestyny), a teksty wybrane zostały ze względu na ich znaczenie dla studiów biblijnych, inaczej niż w obszernym kilkunastotomowym TUAT.

Poznawane realia starożytnej kultury piśmiennej zmieniają spojrzenie na wiele zagadnień. Pierwsza kwestia, z którą trzeba było się zmierzyć już na etapie formułowania tematu rozprawy dotyczyła terminu „księga”. Używane tytułów biblijnych „ksiąg” wpisały się tak bardzo w świadomość wszystkich, gdyż Biblia przetrwała w formie średniowiecznych kodeksów – ksiąg. Jednak ta nazwa, nie ma większego związku ze starożytnymi piśmami biblijnymi (będącymi przedmiotem mojej uwagi), które kodeksami nie były aż do pierwszych wieków po Chr.⁴ „Pierwsza literacka wzmianka o kodeksie pochodzi z I w. n.e. [...] W IV wieku n.e. zwycięstwo kodeksu jest już faktem dokonany⁵”.

W języku polskim nie ma właściwego terminu na oddanie biblijnego *sēfer*, który odpowiadałby mu zakresem znaczeniowym. Określenie „zwój” byłoby adekwatne tylko dla części zastosowań w Biblii hebrajskiej, gdy tymczasem termin *sēfer* odnosi się do różnego rodzaju zapisanych dokumentów, listów albo też większych kompozycji, zapisanych na papirusie albo skórze. Dlatego, z racji braku adekwatnego terminu, zdecydowałam się używać wyraz „księga” w cudzysłowie.

Tekst hebrajski Księgi Powtórzonego Prawa jest stosunkowo dobrze zachowany w porównaniu z innymi księgami Starego Testamentu. Chociaż

⁴ Edgar W. Conrad określa stosowanie terminu „księgi” (ang. *books*) jako anachronizm; E.W. CONRAD, *Heard but not Seen*, JSOT 54(1992), s. 59; por. W.M. SCHNIEDIEWIND, *How The Bible Became A Book. The Textualization of Ancient Israel*, New York – Cambridge 2004, s. 94.

⁵ A. ŁUKASZEWICZ, *Świat papirusów*, Warszawa 2001, s. 88.

najstarszy manuskrypt zawierający całość pochodzi dopiero z XI wieku po Chr., to tekst w nim zawarty jest zasadniczo czytelny i posiada tylko kilka miejsc niejasnych z punktu widzenia językowego. Trudności stwarzają fragmenty poetyckie zawarte w rozdziałach 32. i 33. Ale te problemy wynikają z ogólnych trudności w zrozumieniu zasad poetyki hebrajskiej⁶.

Znaczącym świadectwem tradycji hebrajskiej jest także tekst zawarty w Pięcioksięgu samarytańskim. Ale stanowi on swoiste przepracowanie tekstu w oparciu o kryteria językowe, historyczne i teologiczne w stosunku do znanego tekstu mazoreckiego. Najstarszym tłumaczeniem jest wersja grecka z około III wieku przed Chr., zachowana w manuskryptach z IV-V wieku po Chr.⁷

Niewątpliwie bezcenne świadectwa hebrajskiego tekstu pochodzą ze zwojów znad Morza Martwego. Znalaziono tam bowiem wiele fragmentów omawianej księgi, co wskazuje na jej popularność w środowisku, które zgromadziło odnalezione zwoje. Prócz fragmentów pochodzących z niezachowanych w pełni zwojów samej księgi, znaleziono tam też inne teksty religijne zawierające wybrane jej passusy. Testimonia z czwartej groty (4QTestimonia) zawierają kilka proroctw, w tym trzy cytaty z Księgi Powtórzonego Prawa. Inne jej fragmenty są też zachowane na znalezionych w Qumran filakteriach i mezuzach⁸.

Badania nad zwojami z Qumran wykazały zarówno wyższość, jak i uprzedniość chronologiczną (archaiczność) tekstu mazoreckiego nad innymi tradycjami oraz wersjami. Zatem to on stanowi tekst kanoniczny, chociaż to nie wyklucza analizy świadectw i wariantów tekstualnych oferowanych przez zwoje z Qumran, wersje greckie, a nawet wersje starołacińskie. Tłumaczenia starożytne chociaż oferują pewne warianty różniące się od tekstu hebrajskiego, to nie są one jednak na tyle znaczące, aby trzeba było na ich podstawie zmieniać tekst hebrajski.

Peter Craigie postrzega hebrajski tekst Księgi Powtórzonego Prawa jako rodzaj „palimpsestu”, który odzwierciedla różne poziomy praktyk ortograficznych w trakcie przekazu tekstu. Jednym z najbardziej czytelnych zjawisk w tym względzie jest wokalizacja tekstu. To ona wskazuje na „judzkie” opracowanie księgi⁹.

⁶ P. CRAIGIE, *The Book of Deuteronomy* (NICOT), Grand Rapids, MI 1976, s. 66; S. ŁACH, *Księga Powtórzonego Prawa. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (Pismo Święte Starego Testamentu, t. II, cz. 3), Poznań – Warszawa 1971, s. 70.

⁷ D.L. CHRISTENSEN, *Deuteronomy 1-11* (WBC 6A), Dallas, Texas 1998 [Text and Versions of Deuteronomy].

⁸ S. ŁACH, *Księga Powtórzonego Prawa*, s. 70-75.

⁹ P. CRAIGIE, *The Book of Deuteronomy*, s. 66-67.

Niezwykłe interesującym epizodem związanym z krytyką tekstu Księgi Powtórzonego Prawa jest deklaracja Mosesa Wilhelma Szapiry z końca XIX wieku o odkryciu manuskryptu tej księgi zapisanego, jego zdaniem, pismem starohebrajskim. Jednak po jego tragicznej śmierci manuskrypt zaginął, a zachowały się jedynie transkrypcje pewnych jego części¹⁰.

Tekst, na którym bazuje opracowanie krytyczne opiera się na tradycyjnie przyjętym tekście mazreckim (MT) opublikowanym w *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, który jest oparty na manuskrypcie z St. Petersburga (L; B 19^a) pochodzącym z XI wieku¹¹.

Przechodząc do kwestii tak zwanych „redakcyjnych”, związanych z procesem opracowywania ksiąg biblijnych, trzeba zauważyć, że Deuteronomium nie jest samotnym niezależnym dziełem. Księga ta łączy się z jednej strony z Pięcioksięgiem¹², zamykając go, z drugiej z historią deuteronomistyczną (czyli zbiorem Proroków Pierwszych), dla której stanowi rodzaj teologicznego klucza. Jej intertekstualne związki z innymi księgami biblijnymi są przedmiotem osobnych opracowań. W moim studium jednak nie podejmuję szerzej tych zagadnień, ponieważ wychodzą one znacznie poza zakres podjętych przeze mnie badań.

Na zakończenie trzeba poczynić kilka uwag bardziej technicznych. Wszystkie daty są datami przed Chrystusem, o ile nie zaznaczono inaczej. Czasem, kiedy rzecz dotyczy pogranicza er, zostało to zaznaczone wyraźnie (przed – po Chr.). Tłumaczenia cytowanych tekstów biblijnych są przekładami własnymi, czasem wzorowanymi na Biblii Tysiąclecia, wyd. 5. W niektórych wypadkach cytaty pochodzą z Biblii Tysiąclecia albo z Biblii Paulistów i wówczas wyraźnie to zaznaczono. Cytaty i terminy, zaczerpnięte z tekstu krytycznego: *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart 1997), najczęściej mają formę zapisu spółgłoskowego, bez mazory.

Niniejsza publikacja skierowana jest do szerszego grona czytelników niż tylko środowisko biblijne i dlatego obok koniecznych form hebrajskich używana jest transliteracja połączona z uproszczoną transkrypcją. Spółgłoski hebrajskie zostały zapisane za pomocą znaków łańskich (כ – zawsze b, פ – p albo f, צ – c) z wyjątkiem liter, w przypadku których nie było to możliwe: ח – h, ט – t, ש – š, ו – ś. Litery נ i ז zostały oddane znakami odpowiednio ן i ך. Samogłoski hebrajskie zostały wyrażone wraz z wskazaniem ich długości: ā, a, ^a, ē, ê, e, ^e, ī, î, i, ō, ô, o, ū, u. W przypadku wystę-

¹⁰ D.L. CHRISTENSEN, *Deuteronomy 1-11* [Text and Versions of Deuteronomy].

¹¹ Tamże.

¹² Szeroki przegląd teorii nt. zob. T. BRZEGOWY, *Pięcioksiąg Mojżesza. Wprowadzenie, egzegza, teologia*, wyd. V zmienione i poszerzone, Tarnów 2010, s. 21-46.

powania *mater lectionis* samogłoski otrzymują w zapisie znak $\hat{}$. Litera η na końcu wyrazu, będąca *mater lectionis*, jest zaznaczona za pomocą litery h. Taki zapis pozwala polskiemu czytelnikowi odczytać przybliżone brzmienie hebrajskiego słowa. Ponadto w przypadku kilku terminów i zwrotów często używanych, zastosowano dodatkowo transkrypcję uproszczoną, „spolszczoną” – *sefer, tora, sefer ha-tora, sefer ha-berit* – która stosowana jest poza kontekstem etymologicznym.

Z racji merytorycznych, które zostały wyświetlone w opracowaniu (por. Cz. I. 3.4.; Cz. III. 4.1.; 4.4.) staram się unikać terminu „autor”, a także „redaktor”, najczęściej stosując pojęcie „pisarz”. Czasem jednak używam terminu autor w znaczeniu potocznym, na określenie „piszącego dane słowa”.

Kolejny problem przedstawia określenie *tora*, którego treść wyraża się w terminach: instrukcja, prawo – nauka. Powszechnie nadużywany termin „prawo” – wyrosły na bazie późniejszej preskryptywnej i legalistycznej interpretacji *tory* (od ok. III w. przed Chr.) – zawęża znaczenie pojęcia *tory*, a także treści pism biblijnych tym terminem określanych (Pięcioksiąg, *sefer ha-tora*). Z tego powodu częściej będę stosować hebrajskie określenie *tora* (*sefer ha-tora* – „Księga” *tory*).

Praca zaplanowana została w trzech częściach, z których pierwsza stanowi ogólne wprowadzenie w kulturę piśmienną starożytnego Bliskiego Wschodu z szczególnym uwzględnieniem biblijnego Izraela i Judy. Najpierw jednak przedstawiona zostanie krótka charakterystyka początków pisma i kultury piśmiennej starożytnego Bliskiego Wschodu ze szczególnym uwzględnieniem Mezopotamii, a następnie bardziej szczegółowe przedstawienie dziejów pisma na terenach biblijnego Izraela i Judy, począwszy od zapisów klinowych w Kanaanie.

Część druga poświęcona jest Księdze Powtórzonego Prawa, jej terminologii związanej z pisaniem i pismem, wybranym zagadnieniom kultury piśmiennej ujętej na bazie samego Deuteronomium, a także kwestiom pisarskiej kompozycji tekstu księgi. Tradycje deuteronomiczne dotyczące „Księgi” *tory* i kamiennych tablic zostały dodatkowo skonfrontowane z tradycjami pozostałych ksiąg biblijnych.

Trzecia część zawiera wybrane, ze względu na specyfikę Deuteronomium jako „księgi”, zagadnienia kulturowe usytuowane w szerokim kontekście starożytnego Bliskiego Wschodu. Pracę zamyka synteza o charakterze teologicznym.

Część I

WYBRANE ZAGADNIENIA KULTURY PIŚMIENNEJ NA STAROŻYTNYM BLISKIM WSCHODZIE ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM IZRAELA I JUDY

Początki i rozwój kultury piśmiennej na obszarze Izraela i Judy zostały przedstawione zarówno od strony archeologicznej (w perspektywie historycznej – od świadectw pisma klinowego po rozwój piśmienności pisma alfabetycznego w VIII-VI w.), jak i na podstawie przekazu biblijnego (kwestie archiwów, pisarzy, edukacji – interpretacja danych biblijnych i danych archeologicznych).

W ramach wybranych zagadnień z zakresu kulturowego kontekstu funkcjonowania zapisów na starożytnym Bliskim Wschodzie podjęty został temat funkcji tekstu, ze szczególnym uwzględnieniem przekazu tak zwanych listów bogów oraz wiedzy sekretnej. Ponadto podjęte zostały kwestie koncepcji autorstwa oraz warsztatu pracy pisarskiej (powielanie, kompilacja, kompozycja, inwencja itd.). Osobne miejsce zajmuje przegląd wierzeń i wyobrażeń starożytnej Mezopotamii i Egiptu (bogowie, mity, idee), dokonany pod kątem poszukiwań starożytnych idei i koncepcji pisania oraz zapisów.

Pierwszą część niniejszego opracowania zamyka kwestia kluczowa dla dalszego postępowania badawczego. Dotyczy ona oddziaływań kultury pałacowej, wyrażonej przez bogate zbiory zapisów klinowych, na późniejszą kulturę Kanaanu, w którą wpisuje się Izrael i Juda, ze swoimi pismami biblijnymi.